

М. Харигазы

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің магистранты

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аннотация. Мақалада тіліміздің пунктуациялық белгілерін қалыптастырып, олардың мағыналары мен функцияларын айқындаған, тыныс белгілерге қатысты мәселелерді, оның ішінде пунктуацияның теориялық негізін зерттеген ғалымдарымыздың еңбектері қарастырылады. Тыныс белгілерінің табиғаты, қолданысы, атқаратын қызметтері мен білдіретін мағыналары жөніндегі мәселелер, сонымен қатар пунктуациялық норманың өзіндік орны зерделенеді. Бұл олқылықтардың орнын алу мақсатымен қазіргі кезде тыныс белгілерді белгілі бір жүйеге түсіру қажеттігі коммуникативті пунктуация бағытындағы зерттеулерге негізделген тұжырымдарға сүйенеді. Сонымен қатар пунктуациялық норманы теориялық тұрғыдан меңгерудің маңызы зор екендігі айтылады. Кез келген адам сауатты жазу үшін пунктуациялық нормаларды толық игеруі керек.

Тірек сөздер: пунктуация, қазақ пунктуациясы, пунктуация ережелері, тыныс белгілері, пунктуациялық норма, орфография, интонация.

М. Харигазы

Магистрант Евразийского национального университета им. Л. Н. Гумилева

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЗНАКОВ ПРЕПИНАНИЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье рассматриваются труды наших ученых, которые сформировали знаки пунктуации нашего языка, определили их значения и функции, исследовали проблемы пунктуации, в том числе теоретические основы пунктуации. Изучаются вопросы о характере, использовании, функциях и значениях знаков препинания, а также о конкретном месте пунктуационной нормы. С целью восполнения этих пробелов в настоящее время необходимость постановки знаков препинания в определенную систему опирается на выводы, основанные на исследованиях коммуникативной пунктуационной направленности. Также отмечается, что теоретическое овладение пунктуационной нормой имеет большое значение. Любой человек должен в полной мере усвоить пунктуационные нормы для грамотного письма.

Ключевые слова: пунктуация, пунктуация казахского языка, правила пунктуации, знаки препинания, пунктуационная норма, орфография, интонация.

M. Kharigazy

Master's student of L. N. Gumilyov Eurasian National University

THEORETICAL FOUNDATIONS OF PUNCTUATION MARKS IN KAZAKH

Annotation. The article deals with the problems of punctuation marks, their meanings and functions, theoretical foundations, the works of authors studying punctuation, the function

of punctuation values, the use of punctuation marks and the problems of punctuation norms. Questions on the nature, use, functions and meaning of punctuation marks, as well as the place of the punctuation norm, are studied. In order to fill in these gaps, the need to put punctuation marks in a certain system is currently based on conclusions based on studies of communicative punctuation orientation. It is also noted that the theoretical mastery of the punctuation norm is of great importance. Anyone should fully understand punctuation standards for literate writing.

Keywords: punctuation, Kazakh punctuation, rules of punctuation, punctuation marks, punctuation norms, spelling, intonation.

Қазақстанда тұратын әрбір азамат мемлекеттік тілді, яғни қазақ тілін жетік білуі керек, оның сөйлеудегі, жазудағы грамматикалық құрылымын меңгерту үшін, мемлекеттік тіл мәртебесін көтеру үшін жастарға дәріс беріп, білім жолына жетелейтін оқытушылар қауымының алдына зор міндеттер жүктейді. Сондай міндеттердің ең бастыларының бірі – студенттерді сауаттылық пен ауызша, жазбаша сөйлеу мәдениетіне баулу. Мемлекеттік тіліміздің қолдану кеңістігі барған сайын ұлғайып, қоғамдық қарым-қатынас тіліне айналып келеді. Елбасымыздың «Қазақ тілінің мемлекеттік қызметте де, өндірісте де, ғылымда да, білім беруде де дәл орыс тілінше қолданылуы үшін бәрін істеу қажет» – деп айтқан пікірі барша қазақ елінің нақты мақсаты болуға тиіс.

Сауатты жазу үшін, ойынды дәл, ұғынықты жеткізу үшін, сөздерді дұрыс орналастырып айтпасақ, ол сөздерді тыныс белгілерімен дұрыс бөліп жазбасақ, айтайын деген ойың мазмұнды, тиянақты, сауатты шықпайды. Сондықтан әрбір тыныс белгілердің орналасу ретін, беретін мағынасын білуіміз қажет.

Қазіргі қазақ тілі тыныс белгілерінің зерттелу тарихына көз жібергенде, біріншіден, тыныс белгілерінің көптеген мәселелері әлі де зерттелмей жапқанын және кейбір мәселелердің даулы болып жүргенін байқаймыз, сондықтан да пунктуацияның теориялық және практикалық мәселелерін ғылыми тұрғыдан шешу аса зор еңбекті керек етеді. Пунктуация жүйесіндегі белгілерді мағынаға қарай дұрыс қолданудың маңызы зор, себебі бір тыныс белгісінің беретін бірнеше мағынасы болады. Тыныс белгілерін дұрыс қойылуын формалдау үшін олардың әрқайсысының қызметін даралап, оларға берілетін ережелерді бірыңғайластырып предикааттар логикасы негізінде қарастырайық [1].

Тыныс белгілерінің қолданылуы халқымыздың тарихының ерте қойнауларынан орын алады. Мәселен, көне және ескі жазба ескерткіштерінде бір сөзді екінші сөзден айыру үшін қызмет атқарған тыныс белгілерінің элементтері кездеседі. Өткен ғасырдың аяғынан бастап сөйлемдердің аражігін айыруға аракідік сызықша (–), әртүрлі жұлдызшалар (*) сияқты шартты таңбалар қазақ баспасөзі беттерінен орын ала бастайды. Тыныс белгілерінің қазақша текстерден орын ала бастауын ХІХ ғасырдың орыс миссионерлерінің еңбектерінен кездестіруге болады. А. Қазембектің «Түрік-тағар тілі грамматикасында» бірді-екілі сызықша, жұлдызшалар кездесе, В. Радловтың «Образцы народной литературы тюрских наречий» атты еңбегінде тыныс белгілерінің бірқатар түрлері кездеседі (үтір, нүкте, тырнақша, сұрау белгісі, қос нүкте, сызықша). Бірақ П. М. Мелиоранский, В. Катаринский еңбектерінде [2] тыныс белгілері қолданылғанымен, пунктуациялық жүйе сақталынбаған. 1915 жылы шыққан «Жазу қағидалары» деген кітапшада тыныс белгілерінің жеті түрі аталып көрсетілген. Бұларда да пунктуациялық жүйе сақталынбағанымен, пунктуациялық сараптаудың алғашқы нышандары көріне бастады. Тыныс белгілеріне байланысты 30-жылдары баспасөз беттерінде мақалалар жиі жарық көре бастады. Олардың ішінде Ш. Х. Сарыбаевтың мақалалар циклін атауға болады [4]. Ол өзінің бірінші мақаласында тыныс белгілерін оқыту процесіндегі бірізділікті сақтаудың қажеттілігін айтса, екінші мақаласында тұрлаулы мүшелердің арасына қойылатын сызықша туралы ережелер ұсынған. Ал үшінші мақаласында қараппа сөздердің тыныс белгілері туралы бірден-бір дұрыс ережелер берген.

Қазақ тілі дамуының жаңа кезеңіндегі демократия, экспрессивтілік, инновациялық үдерістердің кең қанат жаюы пунктуация жүйесіне де ықпал етті. Заманауи үрдістерде

тыныс белгілер, бір жағынан, қазіргі тыныс белгілер жүйесін байытса, екінші жағынан, мәтін құрастырушылар мен қабылдаушылар үшін елеулі қиындықтар тудырып отыр. Сол себепті тыныс белгілердің қойылу заңдылықтарын өз бетінше шешіп жүр, синтаксистік құрылымдардағы қолданысын нақтылауы қажет. Бұл олқылықтардың орнын алу мақсатымен қазіргі кезде тыныс белгілерді белгілі бір жүйеге түсіру қажеттігі коммуникативті пунктуация бағытындағы зерттеулерге негізделген тұжырымдар қажет болып отыр. Біздің мақсатымыз мектепке арналған оқулықтар, жоғары оқу орнына арналған оқу-құралдар, газет-журнал, жарнама, компьютерлік қатынас материалдары негізінде тыныс белгілердің функционалды әлеуетін тексере отырып, қазақ пунктуациясындағы негізгі ұстанымдарды айқындау болып табылмақ.

Пунктуация (ауызекі сөйлеуде – тыныс) мәтін ішінде сөйлемге шек қоятын формалды белгі. Мәтін ішіндегі нүктелер арасында (ауызекі сөйлеуде тыныстар арасында) тұжырымдалған сөйлемнің мағыналық жақтан толықтай, аяқталған ойға сәйкес келмеуі мүмкін. Сонғысы сөйлеу кезінде көбінесе бірізді орналасқан және бір-бірімен байланысқан сөйлемді қамтиды. Сөйлеуде сөйлемнің тілдік үлгісі қолданылады, бірақ сөйлемнің шеңбері онымен шектеліп қалмайды. Жекеленген кейбір жағдайларда сөйленім барысында сөйлем толықтай ойды білдіре алады. Сөйлем ойды жеткізуші үлгі, форма қызметін атқарады және ойды толық қамтитындай етіп оларды үйлестіреді [5, 40 б.]. Сондай-ақ қазіргі кездегі пунктуация теориясына, мәтіннің пунктуациялық безендірілу ерекшеліктерін нақтылауда өзіндік үлес қосады. Тыныс белгілердің функционалды әлеуетін тексеруде мәтіндік талдауға иек арта отырып, зерттеу жұмысы жүйеленбеген пунктуациялық құбылыстардың өзіндік ерекшеліктерін нақтылауды мақсат етеді, сондай-ақ тыныс белгілер мен графикалық белгілердің ұқсастықтары мен өзіндік ерекшеліктерін нақтылауға жол ашады; пунктуациялық-графикалық тәсілдің өзіндік ерекшеліктері туралы ұғымды ғылыми айналымға ендіруді көздейді. Тыныс белгілер мен пунктуациялық-графикалық құралдардың өзіндік ерекшеліктерін нақтылау арқылы мәтінді қабылдауға ықпалын айқындауға мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда орфография мен пунктуация мәселелерінен біршама толық әрі жүйелі тұрғыда мағлұмат беретін еңбекке Р.Сыздықованың «Емле және тыныс белгілері» зерттеуін жапқызамыз [6]. Оның қатарында Ф.Мұсабекованың «Қазіргі қазақ тілі пунктуациясы», Н.Оралбаева мен Ә.Абылақовтың «Қазақ тілі», А.Қыдыр尼亚зованың «Орфография және тыныс белгілері» оқу құралдары бар. Алайда аталған еңбектердің шыққанына біршама уақыт өтуіне байланысты және олар арнаулы орта оқу орындарына арналып жазылғандықтан пысықтау материалдары да шағын.

Тіліміздегі сөздер синтаксистік қызмет атқару үшін бір-бірімен синтаксистік байланысқа түседі. Сол байланыстарды көрсету үшін тыныс белгісі қажет екендігін айтып өттік. Қазақ тілінің пунктуациясы бұрын орыс тілінің пунктуациялық үлгілерін басшылыққа алу арқылы қалыптасты. Басқа түркі тілдері де орыстың пунктуациялық ережелерін басшылыққа алады. Оған дәлел пунктуация секілді ерекше графикалық сызбаны алғаш ұсынған Б.И.Осиповтың жүргізген зерттеулері арқылы білуге болды. Оның ойынша, «жалпы пунктуацияның тарихы сонау 19 ғасырдың басынан басталады» – дейді. Пунктуацияның пайда болуы интонациямен тікелей байланысты, интонация синтаксистік қатынасты білдіретін бірден-бір тілдік бірлік болып саналады, бұл жерде орфографияның еш қатысы жоқ. Синтаксистік құрылым деңгейін анықтауда интонацияның ықпалы күшті болса, онда пунктуацияның функционалды жағы барлық тілдерді ақтауды мүше ретінде қатысады. Көптеген зерттеушілердің зерттеуі бойынша ерте кездегі пунктуация интонациялы – мағыналы болса, қазіргі кездегі пунктуация синтаксисті-мағыналы сияқты қағидатты ұстанады.

Қазақ тіліндегі жай сөйлемге қатысты тыныс белгілерін зерттеген Ф.Мұсабекова болса, пунктуацияның жалпы мәселелерін Ш.Әуелбаев зерттеген еді. Аталған мәселеге қатысты Ф.Мұсабекова: «Біздің пікірімізше, тыныс белгілері сөйлемнің бірде құрылысына қарай,

бірде мағынасына қарай, бірде айтылуына қарай қойылады деу дұрыс болады. Бірсыпыра тыныс белгілері сөйлемнің мағынасына қарай қойылады да, бірқатары сөйлемнің құрылысына байланысты қойылады. Қос нүкте, нүктелі үтір, сызықша, үтір, жаңа жол синтаксистік құрылысқа негізделіп қойылады. Жақша, сұрау белгісі, леп белгісі, нүкте, көп нүкте, тырнақша т.б. сөйлемнің мағынасына негізделіп қойылады»,– дейді [7, 47-48 бб.].

Ал Ш.Әуелбаев тыныс белгілерін қандай бір ғана ұстанымға сүйенудің жеткіліксіздігіне қатысты төмендегідей ой айтады: «...аталған үш принциптің кез келген біреуі арқылы да сауатты адам белгілі контексте берілген сөйлемнің қажетті тыныс белгісін дұрыс қойып, оның қай мағынада, қандай синтаксистік құрылымда қолданылып тұрғанын, осыған қарай, ол сөйлемнің қандай интонациямен айтылу керек екенін айқындай алады. Өйткені сөйлемдегі кез келген тыныс белгісі аталған үш принципке бірдей негізделеді. Сөйлемде бір ғана принципке негізделген бір де бір тыныс белгісін кездестіре алмаймыз. Сондықтан тыныс белгісінің қойылуын үш принциптің біреуіне ғана негіздеудің дұрыс тұжырым емес екендігін көреміз. Шынында, бір құбылысқа (сөйлемге) тән тұтасқан бір бүтін, үш түрлі қасиетті бір-бірінен бөле-жарып, ажыратуға болмайды» [8, 14 б.].

Жалпы тыныс белгілерін А.Байтұрсынұлы еңбектерінде арнайы термин бере отырып зерттегенін білеміз. Қазіргі үтір мен нүкте, нүктелі үтірді дәл сол күйінде қолданбаса да, ол тыныс белгілерінің сөздің мағынасын ашып көрсетуде, сөйлемнің, оның ішінде құрмалас сөйлемнің арасындағы мезгілдік болсын, мекендік, жақтық семаларды жақсы ажыратып көрсеткенін байқаймыз.

Қазіргі пунктуацияның тәжірибесінде «пунктуациялық норма» термині тар мағынада, яғни тек тыныс белгілердің қолданысы ретінде қалып қоймайды, одан да кеңірек түсіндіріледі. Пунктуациялық норма сөйлеу нормасымен/мәтін ішіндегі ойдың жүйелілігімен сәйкесетін тұстары жиі орын алады. Яғни жалаң күйдегі сөйлемдердегі тыныс белгілердің қолданысы мен қызметін зерттеу өткен ғасырда орын алған, қазіргі таңда пунктуациялық нормаға көшу дегеніміз мәтіндегі немесе сөйлеу тіліндегі коммуникативті-прагматикалық нормадағы тілдік бірліктердің қолданысы. Мәтіннің өте күрделі тілдік құрылым екендігін білеміз. Оны айқындайтын басты белгілері – жүйелілік және тұтастық. Мәтіннің тұтастық категориясы мәтінді ұғынып, оның мәнін түсінгенде ғана пайда болып, логикалық жағымен тығыз байланысты болса, жүйелілігі күрделі бірліктерді құрайтын тілдік құралдардың белгілі әдіс-тәсілдермен ұйымдасуынан көрінеді. Коммуникативті-прагматикалық норма дегеніміз белгілі бір қоғамдағы коммуниканттардың түрлі тілдік жағдаяттағы сөйлесімді құрайтын түрлі деңгейдегі тілдік бірліктердің құрылымы. Тілдік норма әр деңгейдегі тілдік бірліктердің өзара тіркесім қабілетін белгілесе, сөйлеу нормасы нақты бір уақыт кесіндісінде сөйлеу жағдаятында қалыптасады. Яғни сөйлеу тіліне коммуникативті-прагматикалық нормалар тән болып келеді. Сөйлеу жағдаятына байланысты тіл бірліктерін таңдау ережелері болады. Мұндай нормалар тіл үйренушілер арасындағы қарым-қатынас үстінде, тіл меңгеру барысында қалыптасады. Тіл үйренуші санасында аталған нормалар тәрбие, тәжірибе, білімнің арқасында қалыптасып, қабылданып, сөйлеу жағдаятының түріне қарай, сөйлеуші қажеттілігіне қарай қолданысқа түседі. Осы көрсетілген нормалар (коммуникативті, тілдік, прагматикалық пунктуациялық нормалар) сөйлеуде бір жүйеге түсіп, белгілі бір коммуникативті жағдаяттағы әлеуметтік болмысы анықтала түсті. Қарым-қатынас барысында тілдің көбіне прагматикалық қызметіне мән беріледі. Ауызекі қатысым барысындағы әрбір сөйлесімнің ықпал ету күші адресат факторымен қатаң түрде санасуы керек. Қатысым орнатудың сәттілігі коммуникативті-прагматикалық нормаларды сақтауға да көп байланысты. Өйткені қатысым нақты коммуникативті жағдаят, әңгімелесушілердің интенциясы мен ниетін негіздейтін үйлесімді тілдік амалдарды таңдау, әңгімелесушілердің арақатынасы, жеке сөйлеу дағдылары мен қатысым жағдайы арқылы реттеліп отырады. Коммуникативті жағдаятқа мынадай белгілер тән: белгілі бір әлеуметтік орта, оның белгілері, коммуниканттардың өзіндік мінез-құлқы, сөйлесу

барысындағы көпшілікке қарап айтылған тілдік/тілдік амал-тәсілдер қатары; сөйлесетін ортақ тақырыптың атауы, ондағы тыңдаушы мен айтушының арасындағы әлеуметтік, қоғамдық, мәдени-тұрмыстық аясының теңдігі, қағысымға қағысушылардың мақсаты мен уәжі коммуникативтік жағдаяттың компоненттерімен тығыз байланысты болып келеді.

Пунктуациялық норма – белгілі бір синтаксистік құрылымдағы тыныс белгілерді пайдалана отырып, жалпы пунктуациялық жүйедегі барлық тыныс белгілерді жалпы бір ережеге бағындыру. Тыныс белгілер жүйесі мынадай нақты белгілеріне байланысты топтарға бөлінеді: а) тыныс белгілердің жұмсалыу өрісі (сөйлем немесе мәтін), ә) актуалды мүшеленудің нысаны (мәтін немесе сөйлем), б) актуалды мүшеленудің нәтижесі (мәтіннің бір бөлігі, сөйлем немесе сөйлемнің бір сыңары), грамматикалық (синтаксистік) немесе объектінің мағыналық сипаты. Тыныс белгілердің бұл сипатына қарай негізгі өзегі (ядро) негізгі үш класты құрайды: 1) сөйлемнің біткенін анық көрсету (нүкте, сұрау белгісі және леп белгісі, ойдың жалғасын көрсететін көп нүкте); 2) сөйлемнің ортасынан бөліп тастайтын тыныс белгілер (нүкте, нүктелі үтір, сызықша, қос нүкте, көп нүкте); 3) сөйлемнің ортасында кездесетін (жақша, тырнақша, сызық, үтір, көп нүкте) тыныс белгілер класы сөйлемнің графикалық безендірілуіне қызмет етеді.

Осыған орай тыныс белгілерін дұрыс қоя білу – сауаттылықты арттырады, әрі сөйлемнің синтаксистік құрылымын меңгеруге көмектеседі. Құрылымы айрықша ықшамдылығымен сипатталатын газет тақырып атында сұрау белгісі, қос нүкте, дәйекше, тырнақша, көп нүкте сияқты орфографиялық сұрау белгілер спецификалық семантикаға ие болады, тыныс белгілердің газет тақырып атындағы семантизациялануының өзге де лингвистикалық бірліктердің семантизациялануынан басты айырмашылығы мәтіннің прагматикалық бағыттылығында. Ал аталған орфографиялық белгілердің ерекшелігі олардың күшейтілген дейктикалық қызметінен көрінеді, яғни газет тақырып атында қолданылған олар (басқа лингвистикалық бірліктермен салыстырғанда) оқырман назарына тезірек ілігетіндігімен айрықшаланады, сондықтан да олар газет мәтіндерінде анағұрлым жиі кездеседі [9, 168 б.].

Қорыға айтқанда, жалпы тыныс белгінің өзі жеке-дара тұрғанда ешқандай мәні болмайды. Ол өзінен бұрын келген сөздің қолданылу уәжін сақтап, мәнін нақтылап, сөз-қолданысқа үстелген экспрессивтік бояуды т.б. күшейте түсу үшін пайдаланылады.

Пунктуациялық норманы теориялық тұрғыдан меңгерудің маңызы зор. Кез келген адам сауатты жазу үшін пунктуациялық нормаларды толық игеруі керек. Пунктуация – сөйлемді және мәтінді, сөйленімді мағыналық бөліктерге бөлудің графикалық тәсілі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Құрымбеков Н.Л., Жеткенбай Л.Н. Қазақ тіліндегі тыныс белгілерінің қойылу ережелерін формалдау // «Қоғамды ақпараттандыру» III Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Астана, 2012. 23-28 бб.

[2] Катеринский В., Мелиоранский П.М. Грамматика киргизского языка. Краткая грамматика казах-киргизского языка, 1897. 35 б

[3] «Ауыл мұғалімі» газеті. 1938. №7-8. «Қазақстан пионері» газеті. 1947, мамыр.

[4] Енсебаева К. Мәтін және мәтін теориясының кейбір мәселелері // Тілтаным. 2005. № 4. 40 б.

[5] Сыздықова Р. Емле мен тыныс белгілері. Алматы, 1996. 92-97 бб.

[6] Мұсабекова Ф. Қазіргі қазақ тіліндегі жай сөйлем пунктуациясының негіздері. Алматы, 1959. 107 б.

[7] Әуелбаев Ш. Пунктуацияның қиын мәселелері. Алматы, 1977. 44 б.

[8] Рудницкая И.А. Прагматическая направленность газетного заголовка. Сборник научных трудов. М.: Московский государственный педагогический институт иностранных языков имени Мориса Тореза, 1981. С.168.